

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ
ТИЗИМИДА ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИ ЭКОЛОГИЯЛАШТИРИШ:
ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛ ВА ДИДАКТИК ТАЛАБЛАР**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.030>

Норбоев Абдурахмон Гайбуллаевич,

*Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий
тадқиқот институти мустақил тадқиқотчиси*

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон Республикаси умумий ўрта таълим тизимида география фани мазмунини экологиялаштириши тенденцияси тарихий таҳлил қилинган ҳамда таълим мазмунини экологиялаштиришига қўйиладиган дидактик талаблар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Умумий ўрта таълим, география, экологиялаштириши, таълим мазмуни, ўқув дастурлари, тарихий таҳлил, экологиялаштиришига қўйиладиган дидактик талаблар, ихтиёрийлик, амалийлик, психологик меъёр.

**ЭКОЛОГИЯ ГЕОГРАФИИ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО
СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН:
ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ДИДАКТИЧЕСКИЕ
ТРЕБОВАНИЯ**

Норбоев Абдурахмон Гайбуллаевич,

*независимый научный сотрудник Научно-исследовательского
института педагогических наук Узбекистана имени Кори Ниязи*

Аннотация: в статье представлен исторический анализ тенденции к экологизации содержания географии в системе общего среднего образования Республики Узбекистан, а также разработаны дидактические требования к экологизации содержания образования.

Ключевые слова: общее среднее образование, география, экологизация, содержание образования, образовательные программы, исторический анализ, дидактические требования к экологизации, добровольность, практичность, психологическая норма.

**ECOLOGY OF GEOGRAPHY IN THE SYSTEM OF GENERAL
SECONDARY EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN:
HISTORICAL ANALYSIS AND DIDACTIC REQUIREMENTS**

Norboev Abdurakhmon,

*is an independent researcher at the Kori Niyazi Research Institute of
Pedagogical Sciences of Uzbekistan*

Abstract: the article presents a historical analysis of the trend towards the greening of the content of geography in the system of general secondary education of the Republic of Uzbekistan, and also developed didactic requirements for the greening of the content of education.

Keywords: general secondary education, geography, ecologization,

educational content, educational programs, historical analysis, didactic requirements for ecologization, voluntariness, practicality, psychological norm.

Тадқиқот ишини олиб бориш жараёнида Ўзбекистон Республикаси умумий ўрта таълим тизимида география фанини экологиялаштиришнинг тарихий тараққиётини ўрганиш мақсадида ўқув дастурлари ўрганиб чиқилди. 1950 йилда нашр эттирилган 5-9 синф ўқувчиларига мўлжалланган ўқув дастури [1]да география фанига жами 397 соат вақт ажратилган. Бироқ унда бирорта ҳам атроф-муҳит, табиат компонентларини асраб-авайлаш, эъзозлашга оид мустақил мавзу мавжуд эмас. Мавзулар ичидаги экологияга оид бор тушунчалар ҳам дарёларнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти, жарланиш ҳодисаси, янги ерларни очиш, ботқоқликларни қуритиш, ихота дарахтзорлар барпо этиш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг тарқалиши, айрим худудларда уларни овлаш кабилардан иборатлиги аниқланди. Уша давр нуқтаи назаридан қараладиган бўлса бу табиатни ўгартириш: янги ерларни ўзлаштириш, сунъий суғориш шахобчаларини ўтказиш, ихота дарахтзорларини ўтказиш каби тадбирлар атрофидаги қилинган ишлар эди. Бундан кўриниб турибдики, ҳали экологик таълим-тарбияга оид тушунчалар мактаб география таълимига кириб келмаган.

Географиядан 5–9-синфларнинг 1959/1960 ўқув йилига мўлжалланган ўқув дастурларида [2] география ўқув фани учун умумий 296 соат вақт ажратилган. Таҳлил натижаларининг кўрсатишича ушбу ўқув дастурида ҳам экология, табиатни муҳофаза қилишга оид мустақил мавзулар мавжуд эмас.

Мазкур йилдаги ўқув дастурининг уқтириш хатида ўқувчилар географик муҳитдаги объектлар ва географик ҳодисаларни ўрганиш вақтида алоҳида табиий географик ҳодисалар орасида, табиат билан жамият орасида мавжуд бўлган ўзаро боғланишларни тушуна бошлашликлари; мамлакат табиий географиясини ўргана туриб табиий муҳитдан хўжалик мақсадларида фойдаланиш учун зарур бўлган бир қанча географик қонуниятларни билиб олишлари келтириб ўтилган. Синфлар кесимида эса мамлакат табиий бойликларидан тўғри фойдаланишнинг аҳамияти; табиатдан режали фойдаланиш, кишилар хўжалик фаолияти таъсирида табиий шароитларнинг ўзгариши; мустамлакалар табиий бойликларининг талон-тарож қилиниши; халқ хўжалигида дарёларнинг аҳамияти, табиатни, чўлни ўзлаштириш каби тушунчалар мавжуд. Яна шуни айтиш мумкинки, айнан ушбу даврдаги мактаб ўқув дастурларида табиатни муҳофаза қилишга оид куртак тушунчаларни учратиш мумкин. Бироқ ушбу ғоялар айрим ўринларда “... техника – табиий бойликлардан кенгроқ ва тезроқ фойдаланиш имкониятини беради” каби қарама-қарши фикрларга ҳам эга. Шундай бўлсада ушбу даврни география таълим дастурларида экологик тушунчаларга эътибор берилма бошланган, деб айтиш мумкин. Ушбу ҳолатни яна 1959 йилда “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги

Қонуннинг қабул қилиниши билан изоҳлаш мумкин.

1968 йилдаги саккиз йиллик мактаб учун география ўқув дастурларида мазкур фан учун умумий 320 соат вақт ажратилган[3]. Мазкур даврга келиб ўқувчиларни табиат бойликларини эҳтиёт қилиб сақлашга ўргатиш ва табиат ресурсларидан тўғри фойдаланиш малакаларини ҳосил қилиш мақсадида ўқув дастурига табиатни кўриқлаш тўғрисидаги Қонун киритилди. Ўлкашунослик асосидаги амалий ишлар, экскурсияларга, таълимни ҳаёт, турмуш, амалиёт билан боғлашга катта аҳамият берила бошланди: “Географияни ўқиш билан бирга ўқувчилар ижтимоий фойдали меҳнатда, масалан, табиатни кўриқлашда, ... ва бошқа ишларда кучлари етганича ёрдам беришлари керак”, дея таъкидланди.

Географияни ўқитишда кузатиш машғулотлари муҳим ўрин тутиши кераклиги, унда табиий объектёки ҳодисаларни кузатиш билан биргаликда одамларнинг табиат бойликларидан тўғри фойдаланишларини ҳам кузатиш ўқувчиларнинг географик билим даражаларини оширишга кўп жиҳатдан ёрдам бериши таъкидланди.

Синфдан ташқари машғулотлар мазмунига ҳам табиатни ўзгартириш ва ўзлаштириш ишлари билан боғлиқ бўлган муаммоларни ўрганиш киритилди.

Курслар кесимида оладиган бўлсак, географиянинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш доирасидаги мазмуни анча кенгайди. Масалан, табиий география бошланғич курси (5-синф) мазмуни қудуқ ва булоқларни ифлосланишдан сақлаш; жарланишга қарши курашиш; ботқоқликларни қуриштириш; дарёлардан хўжаликда фойдаланиш; ички сувларни муҳофаза қилиш каби тушунчалар билан бойиди.

Шунингдек бошқа курслар мазмуни ҳам экологик тушунчалар билан анча бойиди: табиатга антропоген таъсир ва уни кўриқлаш ишлари илк марта айрим регионлар бўйича таққосланди ва таҳлил қилинди; биринчи марта ер ости бойликларини кўриқлаш, кўриқхона, тупроқ эрозияси ва унга қарши кураш тушунчаларига хусусий жиҳатдан ёндошилди; мустамлакачилар томонидан мустамлака мамлакатлар табиий бойликларининг нес-нобуд қилиниши; ички сувлардан комплекс фойдаланиш; ўрмон бойликларини қайта тиклаш; инсон хўжалик фаолияти натижасида табиатнинг ўзгартирилиши, табиат бойликларини кўриқлаш ва кўпайтириш; қимматли ов ҳайвонларини кўриқлаш ва қайтадан кўпайтириш, типик табиат манзараларини сақлаш каби тушунчалар киритилди.

Бирок, Ўзбекистон географияси ўрганилаётганда Орол денгизи, унинг хўжаликдаги аҳамиятига алоҳида урғу берилган бўлсада, унинг экологик жиҳатларига умуман эътибор қаратилмади. Зеро, ўша даврларда ҳам Оролнинг салбий оқибатлари кўрина бошлаган, унинг бугунги ҳолати ва келажаги айрим олимлар томонидан башорат қилинаётган эди.

Таҳлиллардан маълум бўлдики, ушбу даврга келиб экологик таълим

узлуксиз таълим тизимининг бир компоненти сифатида намоён бўла бошлади. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш алоҳида мавзулар сифатида кўтарилмаган бўлмаса ҳам, у географиянинг табиий имкониятларидан келиб чиқиб мавзулар таркибига сингдирила бошланди ва бу орқага қайтмас жараёнга айланди. Энди география таълимини табиатни муҳофаза қилиш тушунчаларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас эди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, яъни бугунги кунга келиб умумтаълим фанларининг ўқув дастурлари таркибидаги экологик тарбияга оид мавзуларни қайта кўриб чиқилди ҳамда умумтаълим мактаб ўқувчилари учун яратилаётган дарслик ва ўқув қўлланмалар мазмунига сингдирилди. Жумладан, Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандартлари шарҳлари ва ўқув дастурларини оптималлаштириш жараёнида 5–9-синфларнинг “География” фани ўқув дастурларидаги 26 та мавзулар таркибига экологик таълимга оид билимлар киритилди. Айрим курсларда улар атрофлича ёритилган бўлса, айримларида “қилиш керак”, “бажариш керак” каби жумлалар билан чегараланган. Ушбу тушунчаларни тизимлаштириш, уларнинг амалий асосларини кучайтириш зарур.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил

6 апрелдаги 187-сон қарори [4] билан тасдиқланган компетенциявий ёндашувга асосланган ДТСда эса география таълимининг фанга оид компетенцияларидан бири сифатида “табиатни муҳофаза қилиш ва экологик маданият” алоҳида ажратиб кўрсатилди.

Таҳлиллардан маълум бўлдики, Т.В.Кучер таъкидлаганидек

XX асрнинг 80-йиллари эмас, балки 60-йилларини расмий равишда географияни экологиялаштириш ёки экологик таълимнинг бошланиши деб қабул қилиш мумкин. Бироқ, Республика ҳудудидаги экологик таълим-тарбиянинг миллий маънавий асослари жуда қадим замонларга бориб тақалади.

Мактаб география курслари мазмунини экологиялаштириш тенденцияси ва унинг истиқболларини тадқиқ этиш таълимни экологиялаштиришга қўйиладиган қуйидаги дидактик талабларни аниқлаш имконини берди:

1. Ихтиёрийлик. Экологик муаммоларнинг ортиб, кескинлашиб бориши оқибатида узлуксиз таълим мазмуни бундан кейин ҳам кучли экологиялаштиришга эҳтиёж сезади ва бу давр талабига айланади. Бироқ ушбу жараёнда экологиялаштириш тенденцияси барча ўқув фанлари учун мажбурий характерга эга бўлмаслиги, фаннинг мақсади ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда белгиланиши зарур.

2. Амалийлик. Экологиялаштириш тенденцияси таълим мазмунини амалийлаштиришни талаб қилади. Бу таълим мазмунида амалий кўникма, малака ва компетенцияларга асосий эътибор қаратилиши лозимлигини англатади. Яъни, таълим жараёнида экологик муаммоларнинг ривожланиб боришини кузатиш, шарҳлаш ва назорат қилишдан ўқувчилар билан амалий саъй-ҳаракатлар қилишга ўтиш лозим.

3. Психологик меъёр. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ўқувчиларда ноқулай экологик вазиятдан чиқиб кета олиш ҳиссини шакллантириш экологик таълим жараёнининг муҳим вазифаларидан биридир. Шунинг учун, таълимда табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқадорлигининг салбий мисолларини тартибсиз бериб боришнинг олдини олиш лозим.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, мактаб география таълимида экологиялаштириш тенденцияси муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган ҳолда, у таълим мақсадлари, мазмуни, воситалари, шунингдек, мактаб география курси тузилишини қайта кўриб чиқиш ва ўзгартиришлар киритиш зарурлигини тақозо этади. Мазкур зарурият мактаб географиясининг экологик мазмунини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Яна шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, бугунги ва келажакдаги география таълимида, умуман узлуксиз таълим жараёнида табиатни муҳофаза қилишга қаратилган эътибор атроф-муҳит ҳолатини назорат қилиш (кузатиш)дан уни ифлослантиришнинг олдини олиш масаласига, амалий фаолиятга кўчиши лозим. Яъни, таълим муассасаларидаги экологик таълим-тарбия жараёни фақатгина ўқувчиларга бериладиган назарий билимлар билан чегараланмаслиги зарур. Экологик таълим жараёнида назариядан амалиётга – глобал муаммоларни назарий жиҳатдан муҳокама қилишдан ўқувчилар билан амалий саъй-ҳаракатларни бажаришга ўтиш даври келди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўрта мактаб программалари: География. – Тошкент: Ўзбекистон Давлат ўқув-педагогика нашриёти, 1950. – 80 б.

2. Ўрта мактаб программалари. 1959/1960 ўқув йили учун: География (VI–IX синфлар учун). – Тошкент: Ўзбекистон Давлат ўқув-педагогика нашриёти, 1959. – 68 б.

3. Мактаб программалари. Саккиз йиллик мактаб учун: География (5-8 синф). – Тошкент: Ўқитувчи, 1968. – 60 б.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187-сон қарори. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017. 14-сон, 230-модда.